

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

ЧЕРКАС Борис Володимирович

УДК: [364.467+330.3]321.111«13/14»

**ЗАХІДНІ ВОЛОДІННЯ УЛУСУ ДЖУЧИ XIII – XIV СТ.:
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК**

07.00.02 □ **всесвітня історія**

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ □ 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант: академік НАН України
доктор історичних наук, професор,
Смолій Валерій Андрійович,
Інститут історії України НАН України, директор.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
Моця Олександр Петрович,
Інститут археології НАН України,
завідувач відділу давньоруської та середньовічної
археології;

доктор історичних наук, професор,
Бубенок Олег Борисович,
Інститут сходознавства імені Агатангела Кримського
НАН України,
завідувач відділу Євразійського степу;

доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Головко Олександр Борисович,
пенсіонер.

Захист відбудеться «25» вересня 2015 року об 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий «17» серпня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,

доктор історичних наук, професор

О.І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Відхід від традиції побудови лінійних моделей при реконструкції національного історичного процесу відкриває перспективу наукових пошуків у цілому спектрі питань, які до цього зазвичай залишалися поза увагою істориків або ж мали спрощене трактування. До їх числа, зокрема, входить і формування того історичного культурно-територіального ареалу, у межах якого відбувалися складні процеси консолідування українського етносу та становлення форм його державності. Ідеться про масив земель від Дону на сході, Закарпаття й Дунаю на заході, Полісся на півночі, Чорного моря та Криму на півдні. Окремі анклавні формувалися в різні часи й у різних історичних реаліях, входили до різноманітних політичних об'єднань, господарських систем і навіть цивілізацій.

Якщо стосовно наукового висвітлення історії цих земель у добу античності або давньоруські часи вже усталилася певна історіографічна традиція, то зовсім інша ситуація спостерігається щодо часу їх перебування під монголо-татарською зверхністю, що датується серединою XIII–XIV ст. Разом з тим, унікальність цього періоду полягає в тому, що саме тоді більшість територіального ареалу сучасної України становила частину трансконтинентальної держави, що презентувала, по суті, окрему цивілізацію, акцентовану на східні культури. Причому вперше в історії ці землі перебували в одній управлінській системі разом із середньоазіатським і китайським світами. Отже дослідження відповідних аспектів – дуже важливе з погляду не лише української, але й світової історії, оскільки дає можливість осягнути та зрозуміти співвідносність різних культур, формовиявів, трансформаційні зміни політичних, економічних і соціальних систем у полі впливів золотоординської цивілізації. Поза цим, вивчення цього періоду перспективне в контексті пошуку відповіді на питання співіснування осілого й кочового населення українського історичного ареалу у тривалій хронологічній перспективі.

Крім загальних цивілізаційних аспектів, розробка даної теми актуалізується ще й тим, що середина XIII–XIV ст. характеризувалася калейдоскопічною зміною різних державних утворень у кордонах сучасної України. Так, на момент появи монголів тут, крім руських, існували половецькі й аланські князівства, на півдні Криму функціонували грецькі колонії, що підпорядковувалися Трапезундській або Латинській імперіям. Примітно, що саме вказаний територіальний анклав опинився в епіцентрі золотоординської державотворчості, котра репрезентувалася через володіння Ногай, Мамай, «Прослав'я», Білгородську орду і Кримський ханат, що зрештою призвело до розколу Улусу Джучи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалось у рамках наукових тем відділу історії середніх віків і раннього нового часу: «Україна в середньовічному та ранньомодерному комунікативному просторі: національні та інтегральні

виміри культурно-цивілізаційного діалогу» I кв. 2009 р. – IV кв. 2011 р., державний реєстраційний номер 0109U000233; «Україна в політико-антропологічних вимірах середньовіччя – раннього нового часу» I кв. 2012 р. – IV кв. 2014 р., державний реєстраційний номер 0112U001186; «Соціополітичний простір України в контексті модернізаційних викликів середньовіччя – раннього нового часу» I кв. 2015 р. – IV кв. 2016 р., державний реєстраційний номер 0114U007375.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі репрезентативного кола джерел, теоретичних і конкретно-історичних напрацювань та здобутків вітчизняної й закордонної історіографії представити комплексну модель перебігу історичного процесу в межах тієї частини Улусу Джучи (протягом 1222–1399 рр.), що була розташована на теренах, які складають землі сучасної України, показати як генезу політичної минувшини Золотої Орди, так і її внутрішню структуру.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких взаємозумовлених завдань:

- з'ясувати стан історіографічного вивчення проблеми;
- окреслити, систематизувати та класифікувати джерельну базу;
- висвітлити хронологію й етапність завоювання України монголами протягом 1222–1242 рр.;
- охарактеризувати завоювання в Європі, здійснені силами Улусу Джучи в 1245–1265 рр.;
- відтворити ті зміни, яких зазнала монгольська влада після відокремлення Улусу Джучи від Монгольської імперії в 1260-х рр.;
- оцінити роль і місце Ногая в історії західних володінь Джучидів;
- відстежити еволюціонування влади Джучидів на українських теренах із часів т.зв. «Золотої доби»;
- охарактеризувати ті політичні зміни періоду «Великої зам'ятні», що призвели до територіальних втрат Золотої Орди на заході;
- з'ясувати, який вплив на західні області держави Джучидів мала діяльність хана Токтамиша;
- реконструювати територіально-адміністративний поділ Улусу Джучи на захід від Дону;
- відтворити систему влади на територіях, що є предметом даного дослідження;
- зрозуміти головні риси господарства Улусу Джучи в його західних володіннях;
- охарактеризувати причини виникнення та розвитку міст Золотої Орди.

Об'єктом дослідження стали адміністративно-територіальні одиниці Золотої Орди західніше р. Дон, їх політична історія, питання війн, економіки, внутрішніх і зовнішніх кордонів та урбанізації.

Предметом дослідження є суспільно-політичні й економічні процеси на території Улусу Джучи в межах сучасної України.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період із 1221 по 1399 р. Нижня межа пов'язана з наказом Чингізхана, під час завоювання монголами Хорезму, своїм нойонам Джебе й Субудею вирушити в рейд на захід і досягти Криму й Києва; верхня визначається наданням останнім легітимним ханом єдиного Улусу Джучи Токтамишем правителю ВКЛ Вітовтову в 1398–1399 рр. ярлика, згідно якого Золота Орда поступалася на користь Литви своїми західними володіннями, а також битвою на р. Ворскла, після чого розвал держави Джучидів, передусім на заході, було закріплено де-факто.

Територіальні рамки здебільшого локалізуються територією в кордонах сучасної України, але включають також терени сусідніх держав з огляду на об'єктивні причини історичної еволюції політичних організмів і їх межувань.

Термінологічний глосарій українознавства хвибує на відсутність терміна на означення території українських земель у той час, коли топонім "Україна" у політико-правовому сенсі не вживався. Історики легко домовилися про те, що території, окуповані династією Джучидів, виступають повноправним суб'єктом у загальних курсах історії України. Але коли йдеться про дослідження цієї ж історії "по періодах", постійно виникають труднощі з кваліфікацією її територіальної належності. Зазвичай вихід відшукується у запровадженні термінів "Південно-Західна Русь" чи "українські землі", але вони теж не бездоганні. На наш погляд, сучасна регіоналістика послуговується таким широким спектром метафоричних моделей, що екстраполяція (з відповідними поясненнями і посиланнями на прийнятні дози умовності) на відповідний історичний ареал назв у прикметниковій формі "український" цілком допустима. Отже, у дисертаційній праці фігурують поняття "український степ", "українські міста", "українські улуси Джучидів", "українські землі", "українські терени". Що ж до термінології, безпосередньо пов'язаної із концептом "Україна" ("Лівобережна Україна", "Правобережна Україна" тощо), то вона застосовується або у контексті перспективи, або з відповідними поясненнями.

Методологічну основу дисертації становить поєднання емпіричного й теоретичного методів пізнання. Зокрема, засобами емпіризму було здійснено аналіз сотень джерельних позицій і виокремлено відповідний інформативний масив, що став експериментальною основою дослідження. Саме завдяки емпіричному методу порівняння вдалося з'ясувати схожість управлінських процесів в Улусі Джучи як на українських теренах, так і в інших областях монгольської держави.

У ході дослідження автор зіткнувся з проблемою відсутності базових джерел і одночасно наявності великої кількості документальних фактів, не пов'язаних між собою. За таких умов у пригоді став теоретичний метод пізнання. Саме пошук взаємодії процесів, виокремлення й реконструкція внутрішньої структури держави Джучидів, виявлення закономірностей тих чи інших факторів історії дали змогу відтворити передусім територіально-

адміністративний устрій Улусу Джучи та з'ясувати внутрішні політичні трансформації у суспільстві кочовиків.

Наукова новизна й теоретичне значення дисертації полягають у запропонованні комплексної, багаторівневої реконструкції політичного життя на українських теренах у період існування на цьому ареалі своєрідної форми кочової державності – Улусу Джучи. На основі опрацювання джерельного матеріалу та ґрунтовного історіографічного доробку з минулого золотоординської цивілізації відтворено процеси становлення, модернізації й падіння влади Джучидів протягом 1221–1399 рр. У дисертації вперше:

- проаналізовано та систематизовано різножанрові джерела із задекларованої проблеми, охарактеризовано спеціальну зарубіжну й вітчизняну наукову літературу, з'ясовано ступінь розробки окремих питань, виявлено лакуни в історіографії проблеми;
- визначено хронологію й етапність завоювання України монголами в 1222–1242 та 1245–1265 рр.;
- реконструйовано характер тих змін, яких зазнала монгольська влада після відокремлення Улусу Джучи від Монгольської імперії в 1260-х рр.;
- дано оцінку ролі й місця Ногая в історії західних володінь Джучидів;
- відстежено еволюцію влади Джучидів на українських теренах із часів т.зв. «Золотої доби»;
- охарактеризовано політичні перетворення періоду «Великої зам'ятні», що призвели до територіальних втрат Золотої Орди на заході;
- з'ясовано вплив на західні області держави Джучидів діяльності хана Токтамиша;
- реконструйовано територіально-адміністративний поділ Улусу Джучи на захід від Дону;
- представлено модель організації влади, виявлено специфіку господарства в західних володіннях Улусу Джучи;
- охарактеризовано причини виникнення феномена золотоординського міста.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що проведене дослідження дає змогу по-новому реконструювати політичну історію українських земель на етапі зовнішньополітичної активності Золотої Орди в Європі, Азії й Закавказзі; простежити в динаміці процес освоєння кочовою цивілізацією українського степу.

Результати дослідження, його теоретичні положення та висновки можуть бути використаними в державотворчій, науково-пізнавальній, освітньо-педагогічній діяльності. Вони знайдуть застосування при написанні цілісної історії державного та політичного розвитку нашої країни і Центрально-Східної Європи в цілому, у конкретно-історичних розробках з європейського середньовіччя, історії дипломатії, при підготовці підручників

для вищих навчальних закладів та середніх шкіл зі всесвітньої й вітчизняної історії, при розробці нормативних програм і курсів.

Достовірність отриманих результатів забезпечено поглибленим вивченням історіографії теми, неупередженим аналізом широкого кола джерел, застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів дослідження, які відповідають меті, предмету та завданням дисертаційної роботи.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, самодостатньою науковою працею. Усі результати та положення, що виносяться на захист і становлять наукову новизну роботи, отримано здобувачем особисто.

Апробація результатів дослідження відбувалася на міжнародних, всеукраїнських наукових та науково-практичних форумах: Міжнародній науковій конференції до 600-річчя битви при Грюнвальді/Танненберзі (Санкт-Петербург, Російська Федерація, 22–24 жовтня 2010 р.); VI Міжнародній літній школі молодих вчених-істориків СНД «20 років СНД: історико-культурна спадщина» (м. Бішкек, Киргизія, червень 2011 р.); II Міжнародній науковій конференції «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні відносини у загальноєвропейському вимірі» (Кам'янець-Подільський, 22–24 вересня 2011 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (Кам'янець-Подільський, 17–18 травня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції, присвяченій 650-м роковинам битви над Синіми Водами «Центрально-Східна Європа під час Синьоводської битви» (Каунас – Тракай, Литва, 24–26 травня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Синьоводській битві – 650: стан досліджень, дискусійні проблеми, перспективи» (Київ, 3 жовтня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Виговські читання» (Львів, жовтень 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Феномени історії Великого князівства Литовського: місця національної пам'яті» (Вільнюс, Литва, 16–17 листопада 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів» (Київ, 23 листопада 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Розквіт Золотої Орди: правління Узбек-хана» (Казань, Російська Федерація, 19–21 березня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Процеси трансформації князівського стану від військово-племінної аристократії до політичного народу у Великому князівстві Литовському» (Каунас, Литва, 24–26 квітня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Тюрки та ісламська культура у Великому князівстві Литовському» (Вільнюс, Литва, 29–31 травня 2013 р.); V Міжнародному Болгарському форумі «Політична і етнокультурна взаємодія держав і народів у постзолотоординському просторі (XV–XVI ст.)» (Ялта – Казань, листопад 2013 р.); Міжнародній науковій конференції «Польща, Русь і угри X–XIV ст. в міжнародних стосунках» (Варшава, 16–17 червня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Битва под Оршей 1514 г.: военная

победа и ее символы» (Вильнюс, 26-27 сентября 2014 г.); круглому столі «Битва під Оршею 1514 р.: контексти і паралелі» (Київ, 3 жовтня 2014 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Предтечі Оршанської звитяги (Волинь у військово-політичній історії Центрально-Східної Європи)» (Острого, 24–25 жовтня 2014 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Початкова історія козацтва і сучасна Ніжинщина (500-річчя Ніжинського козацтва: легендарна згадка та історичні реалії)» (Ніжин, 26 листопада 2014 р.); III Міжнародному Золотоординському форумі (Казань, Російська Федерація, 19–21 березня 2013 р.). Під час виступу на «Києво-руському семінарі» відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України була апробована тема «Невідомий похід Токтамиша 1380 р.» (Київ, жовтень 2013 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 30 публікаціях, 27 з яких уміщено у фахових виданнях, визначених ДАК МОН України, а також у 2 одноосібних монографіях та 4 колективних монографіях.

Структура дисертації. Дослідження побудоване за проблемно-хронологічним принципом, який визначив мету й основні завдання. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, розділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел і літератури (529 позицій), усього 411 сторінок, із них 357 – основний текст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність, об'єкт, предмет, мету й завдання дослідження, його наукову новизну та практичне значення, окреслено територіальні і хронологічні рамки.

У **першому розділі** – «Історіографія, джерельна база та теоретико-методологічні засади дослідження» – проаналізовано літературу, джерела й основні дослідницькі методи.

У підрозділі *1.1* – «*Стан наукової розробки проблеми*» – основну увагу акцентовано на комплексі праць, в яких розглядаються різні аспекти, дотичні теми дисертації. Відзначається, що наукове дослідження історії Улусу Джучи почалося ще в першій половині XIX ст. з праці Й. Пургшталя. Однак історіографія проблеми, через певні причини, доволі тривалий час продовжувала залишатися незначною. При цьому лідерами виступали представники німецьких наукових шкіл.

Протягом XIX – початку XX ст. вивчення аспектів історії Сходу, зокрема, й Золотої Орди, здійснено в студіях Б. Владимирцева та В. Бартольда. У першій третині XX ст. з'явилися новаторські роботи А. Якубовського і Б. Спулера. Автори підсумували наявний доробок, а також увели до наукового обігу чимало нового фактажу. Згадані праці унікальні тим, що в них зроблено спробу представити узагальнюючий виклад історії Улусу Джучи. Оскільки дослідники належали до різних наукових шкіл, їхні концепції дещо різнилися. А. Якубовський, як представник російської

(радянської) історичної школи, дотримувався в деяких своїх висновках усталених ідеологем і розглядав Золоту Орду (попри оперування різними за походженням джерелами) крізь призму переважно руських літописів. Б. Спупер, котрий представляв німецьку школу, у вивченні тематики багато у чому розвивав ідеї своїх попередників. Відповідно дослідник більше уваги приділяв Золотій Орді як уламку Монгольської імперії. У хронологічному контексті він розглянув релігійні питання, стан торгівлі в державі Джучидів та ін. Багато у чому праці А. Якубовського і Б. Спупера, зокрема, запропоновані ними схеми викладу, стали зразком для подальшого вивчення золотоординської історії. Так, у форматі студій А. Якубовського було здійснене дослідження М. Сафаргалієва. Щоправда, автор значно розширив тематичний діапазон вивчення Улусу Джучи, запропонувавши періодизацію його історії, визначивши основні віхи й показавши причини як піднесення, так і занепаду цієї держави. Слід зазначити, що у руслі концепції Б. Спупера працювали турецькі дослідники, передусім М. Кафалі.

Починаючи з другої половині ХХ ст., вийшла ціла низка праць з історії Золотої Орди, автори яких (Г. Федоров-Давидов, М. Сафаргалієв, Ю. Шамілогло, А. Григор'єв, В. Єгоров, В. Трепавлов) зробили спроби поєднати письмові джерела та нумізматичний матеріал, реконструювати внутрішній світ Улусу Джучи. Відносини Золотої Орди з сусідніми країнами знайшли своє відображення в розробках С. Закірова, О. Головка, І. Вашарі. Багато у чому підсумковою стала багатотомна «Історія татар», третій том якої присвячено золотоординській тематиці. Відповідні сюжети посідають також чільне місце у працях В. Трепавлова, Чулууни Далая, Чхао Чху-Чанга з історії Монгольської імперії.

Наступний тематичний комплекс у дослідженні Золотої Орди становить вивчення її географічно-адміністративних частин. Зважаючи на те, що впродовж тривалого часу найбільш доступним видом джерел, які стосувалися внутрішнього життя Орди, залишалося руське літописання, увага істориків зосереджувалася на перебуванні передусім Владимиро-Суздальщини під золотоординською зверхністю. У першу чергу йдеться про синтетичні праці з історії Росії М. Карамзіна, С. Соловійова, В. Ключевського. У ХХ ст. світ побачила ціла низка монографій із тематики, безпосередньо пов'язаної з золотоординською історією. Найперше слід відзначити доробок О. Преснякова, А. Насонова, Б. Грекова, Г. Пашкевича, Ч. Гальперина, А. Горського, В. Похльобкіна, Ю. Селєзньова.

Поступово в полі зору дослідників (В. Костюков, Р. Фахрутдинов, М. Полубояринов, В. Баранов, Д. Валєєв, Г. Давлетшин, Є. Нарожний, А. Бурханов, Ф. Мухамедьяров, Г. Белорібкін, О. Шенніков) опинилися й інші регіони Улусу Джучи, зокрема, його середньоазійські терени, Волзько-Булгарський улус, Північнокавказький регіон, Увек, Мордовія, Червлений Яр та ін. Значно ширше представлено праці, присвячені дослідженню найзахідніших володінь Джучидів, передусім земель у Дністровсько-Дунайському межиріччі. До найважливіших слід віднести праці П. Параски,

М. Руссева і В. Спінея, І. Вашарі. У цілому слід відзначити, що розуміння загальних тенденцій життя в тій чи іншій області Золотої Орди, порівняння її історії з історією інших регіонів дає можливість визначити типологію процесів, характерну для всієї імперії Джучидів.

Вивчення діяльності представників нобілітету Улусу Джучи стало темою розробок М. Веселовського, І. Миргалієва, Р. Почекаєва, Ю. Варваровського, А. Порсіна.

У XIX ст. розпочалося інтенсивне наукове студювання історії України. Своєрідним підсумком цих досліджень стала фундаментальна «Історія України-Руси» М. Грушевського. У третьому – четвертому томах цієї праці чимало уваги приділено саме золотоординським часам. Причому автор охопив весь масив України з Причорномор'ям включно. Таким чином, М. Грушевський заклав ті наукові засади, на яких відбувалося подальше дослідження. Синтетичні курси вже безпосередньо щодо ординського періоду української історії в різні часи було створено М. Жданом, Р. Бабанком, М. Єльніковим. На жаль, подібні узагальнюючі наукові розробки не набули популярності серед дослідників.

Окрему позицію займає праця О. Галенка. Автор розглянув битву на Синіх Водах 1362 р. крізь призму територіального устрою Золотоординської держави, запропонувавши схему територіально-адміністративної структури улусів на території України.

Разом з тим більше уваги історики приділяли окремим територіям сучасної України золотоординських часів – Поділля, Київщині, Чернігово-Сіверщині. Тут слід відзначити науковий доробок Ф. Шабульда, І. Винокура, В. Якубовського, О. Баженова, Ю. Сіцінського, Я. Дашкевича, О. Білецької, В. Михайловського, А. Федорука, Г. Івакіна, О. Русиної, П. Клепатського, Д. Расовського, М. Квітницького, Г. Козубовського, Ю. Юрченка, С. Вовкодава, О. Зайцева, П. Толочка, О. Толочка, В. Рички, І. Скочиляса та ін. Минуле Криму, Північного Причорномор'я, їх місце в адміністративній системі Улусу Джучи, роль в економічних процесах та імпульси, що їх вони заклали для наступних етапів історії, стали темою досліджень П. Бруна, В. Смирнова, О. Скржинської, Д. Квіріні-Поплавської, С. Карпова, Д. Ореля, В. Мица, А. Єманова. Вивченню історії народів, що мешкали на теренах західних володінь Улусу Джучи, присвячено праці С. Плетнєвої, Я. Пилипчука, В. Кропотова, О. Бубенка, Г. Федорова-Давидова.

Нові дослідницькі ракурси у вивченні золотоординської політичної історії відкривають розробки К. Стадницького, Я. Тенговського, Л. Войтовича, В. Янкаускаса, І. Папи з генеалогії родів, передусім Рюриковичів, Гедиміновичів і Чингізидів. Проблема ярликознавства вивчалася у працях Ф. Петруня, Ф. Шабульда, Д. Колодзейчика.

Галицько-Волинське князівство і його відносини з Ордою детально досліджено у працях М. Котляра, Л. Войтовича, Д. Домбровського, В. Нагірного, О. Головка. Польсько-ординським взаєминам присвячено студії Г. Лябуди, С. Краковського, В. Чрзановського, частково Г. Пашкевича та

Ю. Вирозумського. Слід зауважити, що автори розглядали їх крізь призму конфлікту між державами. Натомість угорсько-ординські стосунки, у контексті того, як це позначилося на українських землях, доволі детально проаналізовано І. Вашарі. Показавши ретроспективу ординської політики Арпадів, автор подав реконструкцію хронології й напрямів воєнних операцій угорців у середині XIV ст. Питання появи ординців на Балканах, особливо у Придунав'ї, розвиток відносин із болгарськими державами досліджувалися у працях П. Нікова, В. Гюзельова, П. Павлова. Стосунки з Сербією вивчав А. Узелац. Литовсько-ординські контакти розглянуто у працях В. Пашута, Д. Баронаса, Р. Петраускаса, Ф. Шабульда, А. Дубоніса. Фінський історик А. Пентті спробував відтворити хронологію й визначити масштаби проникнення ординських впливів у Північнобалтський регіон.

Історія ханств і князівств, що відкололися від Улусу Джучи, стала об'єктом вивчення В. Смирнова, М. Уреклі, І. Зайцева, В. Трепавлова, К. Базилевича, Л. Черепнина та ін. Період занепаду Золотої Орди, вплив цього процесу на Європу вивчали Л. Колянковський та І. Греков.

Дослідження золотоординських часів стримує (і така ситуація залишається до сьогодні) брак скільки-небудь значного масиву писемних джерел. Відповідно набувають цінності результати зусиль археологів і нумізматів. Здебільшого опрацьований ними матеріал ставав єдиним достовірним джерелом інформації щодо цілих зрізів історії Золотої Орди. У свій час археологічні карти, створені Ю. Сіцінським та В. Антоновичем, яскраво продемонстрували потенціал таких досліджень. Слід відзначити, що основними об'єктами археологічних розкопок ставали місця поселень чи могильників (кургани, мавзолеї, інші поховальні комплекси), що наклало свій відбиток на специфіку виявленого матеріалу. Серед праць, висновки та узагальнення яких ґрунтуються на даних археології, слід виокремити студії С. Бочарова, В. Мица, Г. Богуславського, С. Беляєвої, Е. Фіалко, Ю. Кушніржа, А. Федорука, Н. Бокій, І. Козир, О. Чорного, Л. Литвинової, М. Єльнікова, Е. Кравченка, К. Капустіна та ін.

Серед нумізматичних досліджень, присвячених вивченню монетних знахідок окремих регіонів України часів Золотої Орди, привертають увагу передусім праці В. Григор'єва, М. Котляра, Г. Козубовського, С. Климовського, К. Хромова, І. Хромової, В. Лебедева та ін.

У цілому можемо констатувати, що науковий доробок, який існує на сьогодні, створює широке поле для дослідження золотоординської доби в історії України.

У підрозділі 1.2 – «Аналіз джерельної бази дослідження» – окреслено стан відображення проблематики, що вивчається у цій дисертації, у наративних та актових джерелах. Визначено класифікацію, згідно з якою здійснювалося групування джерел. До першої групи віднесено ті з них, що походили безпосередньо з владного середовища Улусу Джучи. Ідеться про актовий (документальний) матеріал, епістолярну спадщину, наратив (літописи, щоденники, спомини тощо). Проте специфіка історії Золотої Орди

якраз і полягає в тому, що саме означені вище джерела або взагалі відсутні, або представлені фрагментарно. У першу чергу це стосується документів, які виходили з державної чи регіональних канцелярій.

На сьогодні з внутрішньоординської документації науці відомі окремі ярлики ханів, видані православної церкві, жалувані грамоти представникам нобілітету, торговельні договори з Венецією і Генуєю, а також згадки про них, листи й договори з іноземними правителями. Доповнюють ці документальні джерела, по-перше, акти каанів, що з'явилися до розпаду Монгольської імперії, і Яси Чингізхана – неписаний звід законів і правил щодо взаємовідносин у суспільстві та управління державними органами влади.

Що ж до наративного матеріалу, то до нас не дійшов жоден із літописів Золотої Орди, не виключаючи монгольських. Збереглася лише давня літературно-історична пам'ятка «Сокровенне сказання монголів», в якій містяться згадки про деякі міста й території України (Київ, Судак). До цього виду джерел можемо віднести також окремі написи на могильних плитах. Такі знахідки зафіксовано як на сході, так і на заході українських земель.

У цій ситуації зростає значення інших джерел: тих, що походили від народів, завойованих Джучидами, і з країн, які не перебували під владою Золотої Орди (з урахуванням різних форм залежності від Улусу Джучи).

Першу їх групу репрезентує частина руських літописів (за винятком Галицько-Волинського й білорусько-литовських), а також вірменські та грузинські хроніки. До цієї ж групи джерел відносяться життя святих і синодики монастирів (Києво-Печерський, Любецький, Новгород-Сіверський).

Важливу роль відіграють т.зв. пізні джерела: листування ханів XV ст. з правителями Литви й Туреччини; родовід князів Глинських – прямих нащадків Мамає і кримський літопис XVIII ст. Абд ал-Гаффар Кирими.

Джерела, що походять із «зовнішнього» оточення Улусу Джучи, поділяються на звіти, описи подорожей мандрівників, дипломатів, місіонерів, купців. Фактично продовженням цієї групи джерел виступають географічні трактати, атласи, портолани і вміщений у них ілюстративний матеріал.

Загалом слід відзначити, що всі згадані джерела дозволяють лише фрагментарно реконструювати окремі сторінки золотоординської історії.

У підрозділі 1.3 – «Теоретико-методологічні засади дослідження» – задекларовано, що теоретико-методологічну основу дисертації становить сукупність принципів і методів пізнання, які ґрунтуються на діалектичних засадах та спрямовані на об'єктивне, усебічне вивчення подій, фактів та явищ суспільного життя в їх тісному взаємозв'язку та суперечливій взаємодії. Усі компоненти пропонованого дослідження базуються на загальнонаукових універсальних засадах об'єктивності, історизму, системності, усебічності, плюралізму, а також на новітніх історіософських напрацюваннях провідних вітчизняних і зарубіжних дослідників, які вивчають історію Улусу Джучи, сусідніх із ним держав і народів XIII–XIV ст. у контексті середньовічного

біполярного світу. Крім того, залучено науковий доробок тих фахівців, котрі розробляли та розробляють проблеми регіональної історії в рамках відповідного наукового напрямку.

Грунтовна розробка заявленої у дисертації проблеми стала можливою завдяки інструментальному використанню загальних принципів наукового пізнання, передусім *системності*. В рамках цього принципу нами було, за допомогою *теоретичного* наукового методу, вирішено питання окреслення території, яку охопило наше дослідження, і обґрунтовано вживання термінів «Україна», «український».

У другому розділі – «Агресія Монгольської імперії в Європі та формування західних володінь Улусу Джучи» – висвітлено історію завоювань, здійснених монголами на теренах сучасної України, виокремлено етапність даного процесу. З'ясовано, як просування монголів Європою впливало на формування тих чи інших областей Улусу Джучи, котрі підпадають під визначення «західні». Означено й обґрунтовано причини, що призвели як до перманентності завоювань, так і їх припинення.

У підрозділі 2.1 – «Підготовка до великого Західного походу – рейд Субудея – Джебе і битва на р. Калка» – наголошено, що вже під час завоювання Хорезму Чингізхан вирішив продовжити завойовницькі походи на захід по Київ і Судак включно. Реконструйовано хід воєнної кампанії на сучасних українських землях у 1222–1223 рр., при цьому відзначено кілька вузлових аспектів монгольської політики щодо Центрально-Східної Європи. По-перше, її «українська частина» насамперед привертала увагу Чингізхана. Причому така зацікавленість стосувалася цілком конкретних географічних зон і пунктів: Половецького степу, політичних та торгово-економічних центрів Києва і Судака. По-друге, воєнні дії продемонстрували різочу відмінність між військовими організаціями монголів і народів, що опинилися на шляху їх просування (причому на користь перших). По-третє, завойовники дуже ефективно використали дипломатію як для розколу противників, так і навернення у своє підданство завойованих народів – фактично це був один із головних інструментів розширення влади Чингізхана і його наступників. Сам же союз руських князів і половецьких ханів довів свою ефективність, на що вказують втрати переможців. Відповідно, це змушувало монгольську верхівку в майбутньому уникати такої небезпеки.

У підрозділі 2.2 – «Виникнення Улусу Джучи і Західний похід монголів. Поглинення Лівобережної України» – зазначено, що завоювання, здійснені Монгольською імперією у Центрально-Східній Європі протягом 1236–1242 рр., продемонстрували зовсім нову форму освоєння регіону кочовиками. На відміну від простого переселення, тут мала місце спланована зовнішньополітична й воєнна акція. Причому агресія здійснювалася згідно із заздалегідь розробленим планом. Вперше кочовики захоплювали й руйнували десятки укріплених міст і фортець, закладаючи на підкорених територіях управлінську основу нової влади.

Маємо достатньо підстав стверджувати, що Монгольська імперія виставила силу, здатну одночасно завоювати цілу низку держав. Причому головним ворогом монголів у процесі завоювання виступали половці-кипчаки та інші кочові народи. Не випадково саме за іменем кипчаків, згідно з китайськими джерелами, було названо головний західний похід. Окрема роль у монгольських планах відводилася Києву (повідомлення Бату про «осадження» чиновників у стольному місті Русі). Варто наголосити, що події 1236–1242 рр. мали свої особливості. Незважаючи на те, що монгольський погром був дошкульним, європейські держави доволі швидко відновили свою міць. Чингізидам удалося втримати за собою лише території, які межували зі степом або на яких завойовники організували потужні промонгольські «партії» у середовищі місцевої еліти.

У підрозділі 2.3 – «Захоплення Джучидами Правобережної України. Відносини з Галицько-Волинською державою» – зроблено наголос на тому, що похід ординських військ, очолених племінником Бату Курумиши, на Правобережну Україну був першою самостійною воєнно-політичною операцією Джучидів. Внаслідок цієї виправи кордон Улусу Джучи (на той момент фактично Монгольської імперії) було перенесено на Дністер. А ще через кілька років у розпорядженні Курумиши перебували лише його власні тумени (певною мірою це заохотило Данила Галицького до відкритої боротьби). Характерно, що сам початок конфлікту між Романовичами й Курумишею, вочевидь, спровокувала діяльність імперських чиновників. При цьому слід особливо підкреслити, що «Куремсова війна» фактично була прикордонним воєнним зіткненням між Галицько-Волинською державою й Монгольською імперією. Причини його крилися передусім в економічній складовій – монголи вкрай потребували прибутків, які могли дати лише економічно розвинені, щільно заселені території. Відповідно завойовники намагалися розширити кордони за рахунок приєднання осілих сусідів. Це практикувалося навіть за відсутності безпосередньої вигоди для прикордонних улусів. При цьому політичний центр імперії намагався не допустити посилення владного впливу регіональних ханів. У суто воєнному плані конфлікт продемонстрував, що навіть такий великий улус, яким володів Курумиши, не у змозі самостійно впоратися з європейською країною на кшталт Галицько-Волинської держави.

У підрозділі 2.4 – «Перша політична криза в Улусі Джучи та її вплив на початок Другого Західного походу» – підкреслено, що характерною особливістю політики Бату після виправи на захід стало поступове згортання зовнішньополітичної активності. По суті, похід Курумиши був єдиною такою акцією. Але суспільство кочовиків ще не було готовим відмовитися від завойовницької практики, яка приносила чималі прибутки. Тому після смерті Бату і його нащадків Сартака та Улагчи новий правитель Улусу Джучи Берке розпочав черговий етап завоювань на заході, умовно названий Другим Західним походом. При цьому його метою було оволодіння степовою смугою в Подунав'ї й Добруджі, можливо, захоплення Паннонії та примус до сплати

данини західних або принаймні центральноєвропейських країн. На цей раз операція здійснювалася силами Улусу Джучи. Відповідно, частину війська становили дружини підкорених народів.

Протягом 1256–1265 рр. у рамках Другого Західного походу ординські сили здійснили напад на Руське королівство, Литву, Польщу, Угорщину, Болгарію і Візантію. При цьому акцентовано увагу на тому, що в більшості випадків влада Улусу Джучи, плануючи чергову акцію проти якоїсь однієї із цих країн, могла розкраховувати на підтримку з боку її сусідів. Наприклад, у поході проти Великого князівства Литовського разом із татарами брали участь галицько-волинські полки, у виправі на Польщу до руських дружин приєдналися литовці, а під час нападу 1265 р. на Візантію разом з ординськими туменами діяли болгарські загони тощо.

Безпосереднім наслідком завоювань Берке стало повернення Галицько-Волинської держави в орбіту ординської політики. Уже через два роки Переяславську єпархію було переведено до Сараю та перейменовано на Сарайську. Також відбулося істотне розширення кордонів Улусу Джучи за рахунок дунайсько-дністровських степів і лісостепу. Саме внаслідок Другого Західного походу почалося формування улусу Ногая. Можна припустити, що саме тоді й центр правого Крила Мувала Берке переніс за Дністер.

У підрозділі 2.5 – «Наслідки для західних теренів набуття Улусом Джучи незалежності від Монгольської імперії» – доводиться, що період 1260–1290-х рр. для Улусу Джучи характеризувався великими політичними змінами, які справили безпосередній вплив і на західні володіння держави. Передусім ідеться про набуття джучидськими володіннями незалежності. Як наслідок, із де-факто самотійної, проте все ж області улус перетворився на повноцінну державу. І саме з цього моменту до неї можна застосовувати назву – Золота Орда. Водночас унезалежнення залишило Джучидів сам на сам як із внутрішніми, так і зовнішніми проблемами. Причому кожна з них провокувала наступну.

Акцентується увага на тому, що відокремлення від Монгольської імперії передусім обумовило перерозподіл прибутків. Зокрема, виплати, що йшли до скарбниці каана, тепер залишалися ханові. Проте, аби заручитися підтримкою правлячих кіл, Менгу-Тимур був змушений віддати частину земель, точніше прибутки з них, іншим представникам роду Джучи. Це заклало основу для наступної традиції жалувань майбутніх ханів, що, своєю чергою, робило їх залежними від нобілітету. При цьому такі кроки Менгу-Тимура на майбутнє заклали невизначеність щодо визнання Джучидами розмежування осілих територій, що яскраво проявилось після виходу на політичну арену Ногая.

Незалежність Улусу Джучи і пов'язана з цим проблема захисту лише власними силами змусила Джучидів надати Крилу Мувала не лише широкі політичні, але й військові ресурси. Саме за рахунок цього Ногай зміг здійснити успішні завоювання на Балканах. Проте це дало йому змогу та право претендувати на інші території держави. Відповідно, такий стан речей не міг

не спровокувати конфлікт між Ногаєм і ханом. Було створено прецедент, що мав призвести до запеклого протистояння між центром і західним крилом.

У третьому розділі – «Зміна вектора активності Улусу Джучи з зовнішнього на внутрішній. Період стабільності і перших смут» – представлено історію Улусу Джучи з акцентом на західні володіння за часів найвищої стадії розвитку держави. Продемонстровано всю повноту глобальних змін, яких зазнала Золота Орда внаслідок припинення зовнішньополітичної агресії. Показано спроби ханів за допомогою реформ надати державному устрою нових рис, що відповідали б реаліям часу. Відтворено перебіг першої міжусобної війни в Улусі Джучи, визначено її вплив на процеси й події в західних володіннях Золотої Орди.

У підрозділі 3.1 – «Припинення зовнішньополітичної експансії як каталізатор першої міжусобної війни» – реконструюється розгортання першого політичного протистояння в Улусі Джучи. В 1299 р. стався відкритий розрив між Ногаєм і Токтою. Спочатку успіх був на боці першого. Проте Токта зумів заручитися підтримкою нобілітету, який до того тримав бік Ногая. Після розгрому Ногаєва війська у битві на р. Куқанлик (суч. Куяльник) та загибелі самого полководця переможець не став переслідувати ворога, сподіваючись на посилення дезінтеграційних тенденцій у середовищі Ногаєвичів. Справді, доволі швидко виник конфлікт між старшим сином Ногая – Чакою і його братами та емірами. Як вдалося встановити, допомога Токти ворогам Чаки стала вирішальною у цьому конфлікті. Ногаєвич мусив шукати притулок у Болгарії, де при спробі захопити трон був убитий. Таким чином Токті за кілька років удалося розв'язати цей політичний конфлікт.

Протистояння між Ногаєм і Токтою стало, по суті, першою міжусобною війною в історії Улусу Джучи, особливість якої становило те, що Ногай спирався власне на сили Крила Мувала. Причому їх виявилось достатньо, щоб успішно протистояти Токті, котрий мав у своєму розпорядженні війська з інших регіонів держави. Це, у свою чергу, вказує на питому вагу західних областей у військовій організації Золотої Орди. Водночас помилки Ногая у внутрішній політиці призвели до втрати ним контролю над частиною улусів Крила Мувала. Скориставшись тим, Токта здобув перемогу. Наголошено, що в даному конфлікті вперше відкрито проявилася роль нобілітету, що не входив до «золотого роду». Констатовано, що вперше в історії Улусу Джучи відбулася міграція частини його кочового населення, а саме аланів, у район Балкан. Той факт, що Золота Орда не змогла заселити спорожнілі землі аланського тумену, красномовно продемонстрував межі екстенсивного розвитку держави.

У підрозділі 3.2 – «Правління Токти і його політичні поступки на заході. Стосунки з генуезцями, болгарами та Руським королівством» – виділено кілька важливих моментів, що характеризували ситуацію в Улусі Джучи періоду повновладдя Токти. Ослабленням країни одразу скористалися сусіди, що показує, наскільки вразливою була влада Джучидів на західних рубежах. Як наслідок, хан був змушений поступитися Білгородом на користь

болгар. Доведено, що він не завадив відкриттю Юрієм I Галицької митрополії, хоча це й обмежило прерогативи підконтрольного йому київського митрополита. Але при цьому ординці дозволили новій митрополії поширитися на Білгород, таким чином дещо нівелюючи тамтешню болгарську владу. Такі ж поступки було здійснено й щодо генуезців. Відзначено, що саме за часів Токти вперше проявилася спроба правлячих кіл Джучидської держави збільшити питому вагу прибутків, які надходили від торгівлі. Проявами цього стала уніфікація ваги динара, локалізація карбування грошей на основних торговельних маршрутах і відновлення шляху на Кавказі. Основним же здобутком хана стало не лише запобігання спробам сепаратизму у Крилі Мувала, але й у середньоазійських улусах (через підпорядкування останніх безпосередньо Сараю).

У підрозділі 3.3 – «*Реформи хана Узбека й початок "збирання" земель на заході*» – зазначено, що хан Узбек здійснив низку заходів, спрямованих на дальшу централізацію держави. Фактично було проведено реформу влади, метою якої стало не лише знищення опозиції, але й переформатування управління (огланів заступили еміри) з огляду на припинення зовнішньої агресії як головної форми отримання прибутків. Додатково, як об'єднавчий фактор для суспільства кочовиків, запроваджувалася єдина релігія, що мало перетворити степовиків в консолідовану політичну масу. Водночас ці заходи призвели до появи нових факторів ризику. По-перше, зменшилося представництво Чингізидів в Ак Орді (саме тут їх чекала репресивна хвиля), тоді як у колишніх володіннях Орди-Ічена й Шибана виявився помітний резерв представників «золотого роду». По-друге, завдяки владі емірів сепаратизм великих улусів міг замінитися на аналогічні явища в менших областях. По-третє, знижувалася боєготовність та чисельність війська, яке феодалізувалося, перетворюючись на конгломерат приватних дружин (лише назви «тьма», «кош» нагадували про колишнє монгольське військо). По-четверте, в імперії наступив релігійний, а за ним і культурний дисбаланс між кочовими й осілими народами. Так, якщо центральні регіони було заселено мусульманами, то вздовж зовнішнього кордону переважали християни. Збільшення влади князів торкнулося також осілих регіонів на теренах сучасної України, адже в Київське князівство замість нащадків Тука-Тимура повернулись Рюриковичі. Останнє було викликано насамперед бажанням Узбека зменшити вплив Романовичів і Гедиміновичів. У цілому ж на деякий час ханові вдалося об'єднати та зміцнити державу, яка таким чином перейшла на наступний, вищий рівень свого розвитку.

У підрозділі 3.4 – «*"Золота доба" Улусу Джучи*» – реконструйовано події, що зафіксовані у джерелах і знайшли висвітлення в історіографії як «Золота доба» в історії Улусу Джучи. Виділено декілька важливих моментів. Насамперед дослідники звернули увагу на відсутність згадок про внутрішні великі уділи, а також ототожнення намісників із звичайними чиновниками. Водночас згадується велика кількість представників нобілітету, нерідко без безпосередньої прив'язки до їх функціональних обов'язків. Щодо Болгарії й

галицько-волинських земель Узбек спромігся повернути ситуацію, аналогічну тій, яка склалася на кінець XIII ст. Але в умовах ослаблення політичної та військової ролі Крила Мувала, а також появи на кордоні таких держав, як Валахія й Велике князівство Литовське, не кажучи вже про сильні Угорщину й Польщу, це ставило під удар західні володіння Улусу Джучи. Також наслідки посух і воєнні невдачі на Кавказі безпосередньо свідчили про те, що внутрішні ресурси Золотої Орди поступово вичерпувалися.

У підрозділі 3.5 – «Внутрішня ситуація в західних володіннях Улусу Джучи та її вплив на деструктивні процеси в державі» – акцентовано увагу на тому, що правителі Улусу Джучи від активних зовнішньополітичних дій перейшли до оборонної тактики. Як наслідок, посилювався наступ на західні володіння держави з боку сусідів. Причому до цього зовнішнього тиску додалися внутрішні відцентрові сили, що яскраво продемонстрували події в улусі Курумиши, на Київщині й Чернігівщині. Правителі Золотої Орди вже не могли зупинити їх силами лише західних улусів. Тільки за умови мобілізації зусиль усієї держави Джанібекові в 1352 р. вдалося дещо зменшити наростання проблем у Крилі Мувала (зняти їх повністю хан не зміг). Загибель самого Джанібека, а потім і його наступника Бердібека у повній мірі продемонстрували, що руйнівні тенденції торкнулися вже центрального апарату Золотої Орди.

У четвертому розділі – «Правління Токтамиша – спроби поєднання рудиментів політичних концептів минулого з реальністю останніх двох десятиліть XIV ст.» – розглянуто один із найдраматичніших етапів існування імперії Джучидів. Висвітлено події міжусобної війни, відомої із джерел, як «Велика зам'ятня». Реконструйовано картину литовського наступу 1362 р., його спрямованість, характер і результати. Також означено політику Подільського князівства щодо улусу Ногая. Доведено факт вторгнення військ Токтамиша на територію Подільського і Київського князівств, показано його характер і наслідки. Відтворено загальні тенденції правління Токтамиша, реформи, проведені ханом, і їх результати передусім для західних володінь Улусу Джучи. Означено основні причини конфлікту Золотої Орди й Маверанахру та місце у цих подіях «західних» улусів Джучидів. Реконструйовано початок і хід нової міжусобної війни у джучидській державі, результати політичного союзу Токтамиша з Вітовтом, а також основні віхи битви на Ворсклі в 1399 р.

У підрозділі 4.1 – «Початок "Великої зам'ятні" і її прояви у західних володіннях Улусу Джучи» – показано, що нова усобиця спочатку розвивалася за сценарієм палацових переворотів. Проте доволі швидко цей процес переріс у війну. Головною силою, яка заявила вперше про себе у цьому протистоянні, стали Чингізиди зі східних регіонів імперії. Натомість західну частину представляла головним чином князівська аристократія. Це призвело до того, що після поразки Кельдібека Крило Бату розпалося на велику кількість малих улусів, очолювали які князі. Спробував виправити ситуацію й очолити одне з угруповань Мамай, котрий вже не належав до «золотого роду».

Загалом деструктивні процеси поступово почали превалювати. Відсутність міцних удільних Чингізидів на заході держави призвела до того, що тут територія імперії розпалася на малі улуси. Якщо за часів протистояння Ногая й Токти війна велася між двома політичними суб'єктами, то тепер почалося протистояння всіх проти всіх. Країна опинилася на межі розпаду. За таких умов саме Мамай став тією політичною фігурою, яка змогла почати процес об'єднання нобілітету Ак-Орди.

У підрозділі 4.2 – «Литовська експансія 1362 р. і її наслідки для Крила Мувала» – відзначається, що наступ Литви 1362 р. фактично був вигідний Мамаєві, оскільки закривав його тил із боку Ногаєвого улусу. Доведено, що концепції, які існували в історіографії щодо оцінок союзу Ольгерда та Мамаєва, знайшли додаткові, хоча й непрямі докази. У цілому похід литовського війська відбувався в напрямі Чернігово-Сіверщини, Київського князівства, Поділля. Битва між полками Ольгерда й татарами з улусу Ногая відбулася під Торговицею, неподалік від переправи на р. Сині Води. Після перемоги литовський князь здійснив рейд до узбережжя Дніпра нижче порогів, (т.зв. Білобережжя). Призначенням племінників у Подільське князівство Ольгерд показував, що не сприймав свою владу над цією областю як абсолютно стійку.

Загалом можна констатувати, що за короткий період часу Литві вдалося відірвати від Улусу Джучи значні території. Причому вони були важливі не лише з огляду на їх економічне значення, але й географічне розташування. Адже відтоді улус Ногая виявився відрізнаним від метрополії. Сам характер наступу литовців дозволяє зробити висновок, що між ними й Мамаєм існувала певна політична домовленість.

У підрозділі 4.3 – «Подільське князівство і "ногаєві" татари, боротьба за Придністров'я» – зазначено, що внаслідок поглиблення внутрішнього протистояння в Улусі Джучи Литві вдалося не лише закріпитися на захоплених у 1362 р. землях, але й продовжити наступ. У 1374 р. Подільське князівство оволоділо тьмою Хаджи-бея з Білгородом включно. Це, у свою чергу, поглибило й без того великий розрив між Золотою Ордою, точніше територіями, які контролювали різні хани, та придунайськими "ногаєвими" татарами. Відсутність серед останніх представника «золотого роду» унеможливила створення повноцінної держави, аналогічної Мамаєвій орді.

У підрозділі 4.4 – «Об'єднання Улусу Джучи і похід на Велике князівство Литовське у 1380 р.» – уперше в історіографії доведено, що у 1380 р. саме хан Токтамиш організував вторгнення в Подільське й Київське князівства своїх військ. Цей напад мав на меті переслідування одного з синів Мамаєва, повернення на свій бік місцевих кочовиків, перевірку обороноздатності територій ВКЛ і литовської реакції загалом, декларування європейським сусідам факту об'єднання під рукою Токтамиша Улусу Джучи.

Масштаб цього вторгнення і відсутність практичного результату засвідчили факт утвердження литовської влади над Поділлям і Київщиною. Історія ж з утечею на Поділля, а потім Київщину сина Мамаєва, який, по суті,

виступив засновником князівського роду Глинських, показує, наскільки глибоко ординський нобілітет був пов'язаний із землями свого проживання. Відповідно, від давніх кочівницьких традицій майже нічого не залишилося.

У підрозділі 4.5 – «Реформи Токтамиша і їх наслідки для західних областей Улусу Джучи» – зазначено, що метою здійснених цим ханом заходів була уніфікація системи управління державою, нормалізація фінансового стану, підтримка господарства кочовиків, розвиток торгівлі, зміцнення війська. До влади на місцевому рівні повернулися представники роду Чингізидів (так, Крило Мувала очолив Бек-Булат). Було визначено сталу вагу золотоординської монети, у Сараї відкрито обсерваторію тощо. Проте все ж жодна з реформ не досягла поставленої мети. Військо феодалізувалося, відцентрові процеси у Крилі Мувала, незважаючи на присутність тут представника «золотого роду» Бек-Булата та введення кокординської еліти, не припинялися. Генуезці фактично монополізували всю чорноморську торгівлю, монетний обіг зберігав регіональні особливості. Паралельно з цим на заході визначилися тенденції щодо об'єднання Литви й Польщі в одну державу, а це переводило питання повернення задніпровських володінь у віддалену перспективу. Більше того, тепер саме із заходу могла виходити загроза улусам уздовж лівобережжя Дніпра. У таких умовах перед Токтамишем, для підняття авторитету влади, постало питання воєнної перемоги. Успішне повернення Хорезму водночас визначило напрям його політики – Середня Азія.

У підрозділі 4.6 – «Війни Золотої Орди з Маверанахром як каталізатор внутрішніх смут у державі» – показано, що для нобілітету західних володінь Улусу Джучи наступ Токтамиша на Кавказі й у Середній Азії мав певні переваги. Це, у свою чергу, рельєфно вказує на масштаби торгово-економічних інтересів і контактів різних частин держави. Участь вихідців з європейської частини Улусу Джучи в бойових діях на Кавказі та під Самаркандом черговий раз демонструє мобільність війська Джучидів і розгалуженість транспортних артерій. Водночас спроба Бек-Булата підняти повстання проти Токтамиша продемонструвала силу місцевої еліти.

Крім того, події 1380–1390-х рр. створили прецедент утечі представників ординської владної верхівки до Литви, що в майбутньому перетворюється на перманентний процес. Щодо Крила Мувала, то Токтамиш, хоча і зміг придушити заколот, проте не наважився змінити систему, яка вже закріпилася у західних улусах, обмежившись лише заміною Бек-Булата на Таш-Тимура.

У підрозділі 4.7 – «Союз Токтамиша з Вітовтом і його наслідки» – простежено динаміку взаємовідносин правителів Улусу Джучи й Литви наприкінці 1390-х рр. Показано, що альянс було скріплено ярликом хана, в якому він поступався на користь Великого князівства Литовського частиною західних володінь. Союзники здійснили принаймні три походи у степ. Причому під час цих виправ литовці засновували міста-фортеці на Південному Бузі та Дніпрі. Акцентовано увагу на тому, що за своїм

характером і часом похід 1399 р. було спрямовано саме у центральні регіони Улусу Джучи з метою повернути Токтамишеві престол. Проте поразка союзників у битві на р. Ворскла звела ці плани нанівець. Зазначається, що де-факто у протистоянні зійшлися війська Литви (у їх складі були загони й з інших країн) та Улусу Джучи. Проте з огляду на статус Токтамиша, котрий залишався законним правителем Золотої Орди, це була боротьба, з одного боку, хана і його союзників (передусім Вітовта), а з іншого – заколотників в особі Тимур-Кутлука (Чингізид із Кок Орди) та еміра Едигея. Поразка Токтамиша фактично відкрила перспективу регулярного протистояння в імперії Джучидів.

Події 1399 р. мали важливе значення в історії Золотої Орди. Незважаючи на значні матеріальні та людські втрати в умовах громадянської війни, вона ще мала достатньо ресурсів, щоб забезпечити озброєнням і людьми конфліктуючі сторони. При цьому наголошується на неспроможності Тимур-Кутлука й Едигея захопити Київ, тоді як основне литовське військо було розгромлене та розсіяне після поразки 1399 р. Це свідчило, що території на захід від Ворскли і Дніпра для Золотої Орди було остаточно втрачено. Надання Токтамишем, як останнім легітимним золотоординським правителем, ярлика Вітовту фактично узаконювало уже здійснені за рахунок степовиків литовські завоювання.

У п'ятому розділі – «Улус Джучи: сублімація кочівницького світу у степову імперію» – акцентовано увагу на внутрішньому устрої західних володінь Улусу Джучи, характері влади, реконструйовано адміністративно-територіальний поділ, показано модель і специфіку господарства кочовиків на українських теренах, визначено причини, що призвели до урбанізаційної політики Джучидів у степах, реконструйовано містобудівні процеси ординців.

У підрозділі 5.1 – «Оформлення західних кордонів держави. Територіальний устрій» – доведено, що Улус Джучи мав визначену адміністративно-територіальну структуру. Первісна основа виявилася настільки ефективною, що без істотних змін проіснувала майже до XV ст. Розмежування областей на території сучасної України відповідало природно-географічним особливостям земель. Навіть під час активного наступу Литви у XIV–XV ст. ця держава впродовж тривалого часу зберігала первинні кордони завойованих улусів. Однією з причин такого функціонального розподілу областей було те, що Чингізиди при їх створенні добре володіли ситуацією. Фактично ординці перетворювали на тьми державні утворення завойованих народів. Специфікою ж територіальної структури Золотої Орди на теренах сучасної України було те, що ці землі розподілили на дві частини: степові райони відносилися до Крила Мувала, а осілі – до «царського» домену.

У підрозділі 5.2 – «Система влади» – показано, що свій управлінський апарат Улус Джучи запозичив від Монгольської імперії. Його характерною особливістю було те, що як нова система він утвердився лише у степових

регіонах. Осілі ж області у цілому зберегли стару систему, лише дещо модернізовану Джучидами. Шляхом запровадження ямської пошти Чингізидам удалося доволі ефективно вирішити головну проблему управління – необхідність оперативної передачі інформації й доставки зібраних податків (сріблом та іншими коштовностями). Ця структура певною мірою стала уособленням Золотої Орди. Прикметно, що якщо на першому етапі відокремлення Улусу Джучи від Монгольської імперії бюрократія мала китайсько-уйгурську основу, то згодом перейшла на середньоазійську модель. Паралельно з офіційним державним апаратом управління великий вплив, особливо з часом, справляли традиційні відносини у середовищі як Джучидів, так і нобілітету загалом.

У підрозділі 5.3 – «*Особливості економічного життя*» – обґрунтовується теза про те, що в державі співіснували два різних господарських світи: осілий і кочовий. Перший виступав економічним базисом імперії, без якого вона швидко перетворювалася на звичайну степову орду. А другий світ став ланкою, що з'єднала осілі регіони Євразії. Завдяки цьому Великий шовковий шлях збагатився новими маршрутами. Експлуатація торговельних шляхів давала нобілітету кочівників великі прибутки, що стало причиною припинення політики завоювань, а також призвело до виникнення окремих економічних зон. Однією з них, де активно формувався власний ринок, стало Крило Мувала.

У підрозділі 5.4 – «*Урбанізаційні процеси*» – показано, що особливістю розвитку Улусу Джучи, на відміну від попередніх степових державних утворень, стала містобудівна політика його правителів. Фактично вперше в історії Джучидам удалося запустити у відкритому степу урбанізаційний процес. Успіху ординської влади сприяло, що їй удалося використати необхідні ресурси осілих народів. При цьому до справи утвердження міської цивілізації центральна влада спромоглася залучити потенціал місцевої знаті. Багато у чому це стало наслідком припинення степових війн, формування сприятливої економічної ситуації та збагачення нобілітету. Проте правителям Золотої Орди так і не вдалося вирішити питання самозабезпечення міст - їх залежність від постачання необхідних ресурсів з осілих регіонів залишалася високою. Як наслідок, усі степові міста після захоплення Литвою Поділля, Київщини й Чернігівщини почали занепадати. Розгром Улусу Джучи військами Тамерлана пришвидчив цей процес.

У **висновках** сформульовані загальні результати дослідження, що виносяться на захист.

- Завоювання України монголами протягом 1222-1242 рр. відбувалося у кілька етапів. Військовими акціями 1222–1223 рр. переслідувалися насамперед розвідувальні цілі. У 1236–1242 рр., під час Західного (Кипчацького) походу, монголи провели п'ять кампаній, спрямованих на підкорення нових територій. Навесні 1239 р. було розгромлено половців поблизу Сіверського Дінця, водночас зазнало втрат Переяславське князівство. Восени відбувся погром Чернігівщини, а згодом

монголи оволоділи Кримським півостровом. Упродовж літа – осені 1240 р. захоплено Поросся та Київське князівство, узимку 1240–1241 рр. – Волинь і Галичину, а вже у 1242 р., під час повернення з Угорщини, монголи розгромили половців у пониззі Дністра. Перший кордон Монгольської імперії на теренах України проходив по Дніпру. Факторами, що обумовили успіхи монгольського війська, були як більш прогресивна військова організація, так і потужна та ефективна дипломатія.

- Завоювання в Європі, здійснені силами Улусу Джучи в 1245–1265 рр., становили частину єдиного плану – «Другого Західного походу». Войовничі настрої в середовищі степовиків, посилені матеріальними факторами, дали змогу Берке посісти престол в Улусі Джучи, змусили його планувати та організовувати нові походи на захід. Призначенням Бурундая Берке урівнював у правах усіх Джучидів, а похід став результатом об'єднання сил Улусу Джучи. Реконструйовано хід бойових дій під час походів на Литву, Польщу, Угорщину, Візантію. На відміну від попередніх часів, ці військові операції ординці планували як своєрідну допомогу тим чи іншим правителям. Так, похід на Литву й Польщу сучасники сприймали як агресію галицько-волинських князів, котрі заручилися допомогою татар. Аналогічна ситуація повторилася на Балканах. Проте там своєрідними «замовниками» татарської допомоги виступали вже болгари. Поступове зменшення активності монголів було пов'язане з початком війни на Кавказі між Джучидами й Хулагуїдами. Улус Джучи мав достатньо сил, щоб у відкритому бою перемогти будь-якого європейського сусіда. Проте характер облог міст Холм, Сандомир та інших показав, що Золота Орда вже не мала того інженерного ресурсу, який би дозволив здійснювати операції, як у часи Західного (Кипчацького) походу.

- Внаслідок процесів децентралізації владної вертикалі Улусу Джучи після його відокремлення від імперії в 1260-х рр. Менгу-Тимур був змушений передати частину осілих регіонів в управління братів. Зокрема, під зверхністю Тука-Тимура опинилися Київ і Кафа. Водночас було створено додатковий центр влади в Ісакчі, щоб укріпити західні кордони та продовжити завоювання на Балканах.

- Ногай, будучи сином Мувала й очільником однойменного крила, в династичній ієрархії мав статус, що дорівнював статусу Шибана на сході. Водночас специфіка однієї з найважливіших контактних зон Європи – Нижнього Подунав'я забезпечила Ногаєві значні додаткові військові й економічні можливості, що істотно зміцнило його політичні позиції. Війна, розв'язана між Ногаєм і Токтоєм, стала першим внутрішнім конфліктом в Улусі Джучи. При цьому останній здобув перемогу лише завдяки підтримці суспільної верхівки Крила Мувала. Це засвідчило, що нобілітет західних володінь Улусу Джучи мав уже достатньо ресурсів для позиціонування себе як самостійної сили. Водночас він сприймав свою «малу» батьківщину як невід'ємну складову частину всієї держави.

- Головною метою проведених Токтою й Узбеком реформ було подолання удільності Чингізидів. Для цього останніх відсторонили від влади, а їх місця зайняли представники князівських родин, що сформувалися поза межами «золотого роду». Крім того, мало місце фізичне знищення Джучидів (передусім за часів правління Узбека). Додатковим нововведенням із метою зміцнення вертикалі влади в кочовому суспільстві стало запровадження єдиної релігії – ісламу. Втім, попри успіхи у придушенні будь-яких проявів опору, Узбекові та Джанібекові не вдалося остаточно загасити міжусобні настрої у середовищі правлячої еліти, однією з причин чого стала несприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура, оскільки господарський розвиток Улусу Джучи залежав в першу чергу від стану світової торгівлі. Чимало збитків цій державі, крім іншого, завдавали голод і чума, які час від часу спалахували в Європі. На обсяги надходження прибутків вплинули й війни між Генуєю та Венецією, унаслідок яких рівень торговельних операцій помітно знижувався. За таких умов посилювалася боротьба за перерозподіл внутрішніх ресурсів. Це яскраво проявилось у виступі улусу Курумиши (Прослав'я) проти центральної влади. Зміцнення таких сусідів Золотої Орди, як Литва, Польща й Угорщина, з одного боку, а також занепад галицько-волинських Рюриковичів – з іншого, посилили рівень загрози західним володінням Улусу Джучи.

- Політичні зміни часів «Великої зам'ятні» призвели до територіальних втрат Золотої Орди на заході. Черговий внутрішній конфлікт спершу мав форму палацового перевороту, однак невдовзі переріс у збройне протистояння, в основі якого виявилися політичні відмінності між патріархальною східною частиною Улусу Джучи, яка мала можливість мобілізувати значну кількість вояків. Це, а також наявність чималої кількості Джучидів, перетворило кокординську еліту на головну силу в боротьбі за владу. При цьому важливим фактором стала слабка родова представленість Джучидів, що після поразки призвело до розпаду Кок Орди. Виокремлено роль Мамає як правителя, що вніс основний вклад у відновлення та зміцнення центральної влади у країні (не останню роль у цьому контексті мали його походи).

- У результаті литовського наступу на українські землі, які перебували у складі Улусу Джучи, Ольгерд завойовував Чернігово-Сіверщину, Київське князівство, Поділля (улус Курумиши). У битві на р. Сині Води литовський правитель розгромив військо емірів саме Ногаєвого улусу. Дії Ольгерда були вигідними Мамаєві, оскільки прикривали його тил із боку володінь Ногая та забезпечували війська надійними поставками сировини з півночі по Дніпру. У свою чергу, це було запорукою масштабної будівничої політики правителя.

- Під час вторгнення 1380 р. військ Токтамиша на терени Великого князівства Литовського не йшлося про захоплення нових територій. Основною метою цієї воєнно-політичної акції було переслідування сина Мамає, а також перевірка реакції на ці події Гедиміновичів, прагнення

заявити сусідам про те, що Токтамиш припинив внутрішню війну та об'єднав країну.

- У результаті проведених ханом Токтамишем у західних областях держави реформ Крило Мувала та його улуси знову були передані в управління Джучидам. Тут було здійснено заходи з уніфікації грошової системи, реформування війська, створення сприятливих умов для розвитку торгівлі й підтримки кочового господарства. Проте призначення Чингізидів посилювало відцентрові процеси у середовищі нобілітету, що особливо яскраво проявилось у Крилі Мувала, знать якого мала тісні зв'язки з європейським торговельним світом. В той же час війна Улусу Джучи з Маверанахром відкривала можливість отримати вихід на азійські ринки через Закавказзя. Водночас поразки, яких зазнавало військо, провокували представників роду Джучидів до виступів проти хана. Спершу Токтамишу вдавалося придушувати ці виступи – як за допомогою сили, так і шляхом компромісних домовленостей. Але розгром, якого він зазнав від Тамерлана, фактично підірвав його військову спроможність. Не маючи змоги самостійно протистояти внутрішній загрозі, Токтамиш був змушений відступити спочатку на Кримський півострів, а згодом на територію Великого князівства Литовського (Київщина). Підписанням союзної угоди з Вітовтом він фактично легалізував передачу Литві частини західних володінь Улусу Джучи. Попри перші успіхи (Вітовт намагався закріпити території будівництвом фортець на Південному Бузі та Дніпрі) головний похід у бік центральних регіонів Улусу Джучи завершився розгромом на р. Ворскла. Наголошено, що ця поразка Токтамиша як останнього легітимного хана Золотої Орди відкрила шлях для постійних усобиць у державі.

- Держава Джучидів складалася з двох великих крил, які, у свою чергу, поділялися на два менших. Найзахіднішим було Крило Мувала. У міру пересування кордону на захід відбувалося поступове перенесення центру даного крила з Нижнього Дніпра на Нижній Дунай. При цьому західні межі Крила Мувала, як і Улусу Джучи у цілому, сягали Добруджі й Залізних Воріт на Дунаї. У свою чергу, це крило поділялося на улуси-тумени (тьми). Такий обласний устрій мав свою специфіку. Так, тумени західніше Дніпра було зібрано у два улуси – Ногая і Курумиши, що пов'язувалося з їх прикордонним розташуванням. Крім зовнішніх, крило мало й внутрішні (міжулусні) кордони.

- Економіка Улусу Джучи складалася з двох сегментів – осілого й кочового. При цьому основні надходження до ханської скарбниці забезпечували осілі регіони та транзитна торгівля. Проте кліматичні зміни початку XIV ст. завдали чималих втрат кочовому господарству, чим прив'язали степове населення, передусім нобілітет, до осілих регіонів.

- Виникнення феномена кочового міста насамперед пов'язане з природними умовами життя в степу та появою серед кочового населення стаціонарних поселень. Подальшому розвитку урбанізаційних процесів сприяла політика держави. Характерно, що більшість степових міст могла

існувати винятково під захистом кочовиків і завдяки поставкам необхідних для їх життєзабезпечення матеріальних та продовольчих ресурсів з осілих регіонів. Відповідно утвердження литовської влади поклало край існуванню більшості ординських міст.

• Загалом, як засвідчують результати дисертаційної роботи, на означеному етапі золотоординської історії було започатковано цілий ряд тенденцій і процесів, які знайшли своє продовження у наступні періоди. Пов'язані з економікою і торгівлею, містобудуванням і демографією, соціальними відносинами, політикою та культурою, вони, переломлені через цивілізаційний контекст середньовіччя, епоху нового часу та новітньої доби, рельєфно проявляються у різних сферах життєдіяльності суспільства і сьогодні.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Синьоводська битва 1362 року: історичний нарис. – К.: Київський університет, 2012. – 127 с.

2. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 386 с. – Бібліогр.: с. 333–362.

Рецензія: Вирський Д. [Рец.]: Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.): монографія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 386 с. / Д. Вирський // Український історичний журнал. – 2015. - № 2. – С. 197-206.

Розділи в колективних монографіях

3. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – Т. 1 / Ред. кол.: В.А. Смолій (відп. ред.), В. М. Матях (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. - 800 с.

4. Історія державної служби в Україні: У 5 т. / відп. ред. Т.В.Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.; Голов. упр. держ. служби України; Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 2. – 512 с.

5. Грюнвальдська битва – битва народів: середньовічна історія України, Білорусі, Литви / [Алфредас Бумблаускас, Ігор Марзалюк, Борис Черкас; фотогр.: М. Бумблаускаса та ін.]. – К.: Балтія-Друк, 2011. – 272 с.: фотогр.

6. Žalgirio mūšis – tautų mūšis Alfredas Bumblauskas, Boris Čerkas, Ihar Marzaliuk. Žalgirio mūšis – tautų mūšis. Iš ukrainiečių kalbos vertė Vasilis Kapkanas (išskyrus A. Bumblausko tekstą). – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2011. – 272 p.

7. Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В. Г. Берковський, А. В. Блануца,

Д.П. Вашук, А. О. Гурбик, Б. В. Черкас. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 256 с.: 28 с. іл.

8. Князі Острозькі / [Бумблаускас А., Дзярнович О., Рагаускене Р., Тесленко І., Черкас Б.; передм. Альфредаса Бумблаускаса; під наук. ред. Ігоря Тесленка; фотозйомка: Олександра Іванова та ін.; пер. з лит. Володислава Журби]. – К.: Балтія-Друк, 2014. – 279 с.: фот. кольор.

Статті у вітчизняних та зарубіжних фахових виданнях

9. Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовського з Московською державою і Кримом у 20-30-х рр. XVI ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 11-24.

10. Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханатом у 1533-1540 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003. – С. 117-128.

11. Українське козацтво наприкінці XV – у першій половині XVI ст. // Український історичний збірник. – Вип. 8. – К., 2005. – С. 64–74.

12. Ординська політика Великого князівства Литовського в епоху Першого Литовського Статуту // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys / Vilniaus universitetas [sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – 302 p.

13. Україна під час Стародубської війни 1534–1537 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 6. – К., 2006. – С. 214–226.

14. Вільно і Кіркор у 1516 році – від протистояння до союзу // Український історичний збірник. – Вип. 9. – К., 2006. – С. 43-48.

15. Вільно, Краків, Кіркор у 1519-1520 рр. // Український історичний збірник. – Вип. 10. – К., 2007. – С. 47-53.

16. Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського XV–XVI ст. // Надчорномор'я: студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.). – К., 2008. – С. 144–148.

17. Ольшаницька битва 1527 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 8. – К., 2008. – С. 53–59.

18. Козацтво на службі уряду в першій третині XVI ст. // Україна крізь віки: Збірник на пошану академіка НАН України, професора В.А. Смолія. – К., 2010. – С. 203–212.

19. Похід хана Джанібєка на Правобережну Україну 1352 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 9. – К., 2010. – С. 25–32.

20. Krymo žemė 1320–1569 // Ukraina: Lietuvos epocha 1320–1569. – Vilnius, 2010. – P. 53–57.

21. Улус Манкерман: спроба реконструкції // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 11. – К., 2011. – С. 162–166.

22. Західні володіння Золотої Орди в 1380–1399 рр. (політичний аспект) // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 12. – К., 2013. – С. 190–209.

23. Синьоводська битва 1362 р. в контексті політичної історії західних улусів Золотої Орди (Крило Мувала) під час «Великої Замятні» // *Colloquia Russica: Ser. II, vol. 2: Vidurio Rytų Europa mūšio prie Mėlynųjų Vandenų metu, mokslinė redakcija Vytautas Jankauskas ir Vitaliy Nagirnyy.* – Kaunas; Kraków, 2013. – P. 137–150.

24. «Самаро-Орельський» улус Золотої Орди // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 14. – К., 2014. – С. 28–36.

25. Инкорпорация западных улусов Золотой Орды в состав ВКЛ в XIV–XV вв.: политико-географический, социально-экономический и демографический аспекты // *Tiurkų istorija ir kultūra Lietuvoje.* – Vilnius, 2014. – P. 21–29.

26. Перша громадянська війна Золотої Орди на переломі XIII–XIV ст. // *Гілея: науковий вісник.* – Вип. 96. – 2015. – С. 7–11.

27. Правління Токти і його політичні поступки на заході. Стосунки з генуезцями, болгарами і Руським Королівством // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* – Вип. 1, ч. 1. – 2015. – С. 106–111.

Публікації, що додатково відображають основні положення дисертації:

28. Политические взаимоотношения Великого княжества Литовского и Золотой Орды в конце XIV – первой трети XV вв. // *Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде/Танненберге): Материалы международной научной конференции 22–24 октября 2010 г.* – Санкт-Петербург, 2010. – С. 358–360.

29. Поход Токтамыша на Киевское княжество в 1380 г. // *Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения: Материалы круглого стола, проведенного в рамках Международного золотоордынского форума (Казань, 30 марта 2011 г.).* – Казань, 2011. – С. 167–170.

30. Міжнародна наукова конференція «Центрально-Східна Європа у часи Синьоводської битви» // *Український історичний журнал.* – 2013. – № 1. – С. 219–220.

АНОТАЦІЯ

Черкас Б.В. Західні володіння Улусу Джучи XIII–XIV ст.: суспільно-політичний та економічний розвиток. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – *всесвітня історія.* – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2015.

У дисертації комплексно розглянуто процеси формування західних володінь Улусу Джучи XIII–XIV ст., їх суспільно-політичний, економічний розвиток. На підставі опрацювання корпусу джерел визначено хронологію й етапність завоювання України монголами. Автор наголошує, що після відокремлення Улусу Джучи від Монгольської імперії в 1260-х рр. його структура зазнала істотних трансформацій. Одним із важливих результатів

став вихід на політичну арену Ногая. Загострення суперечностей між Джучидами спричинило першу в історії Улусу Джучи міжусобну війну. Після поразки Ногая джучидська держава вступила в період, відомий як «Золота доба». За цей час було здійснено кроки щодо переходу системи управління від улусно-удільної до чиновницько-бюрократичної. Наслідком політичних змін часів «Великої зам'ятні» стали територіальні втрати Золотої Орди на заході. З'ясовано вплив на західні області держави Джучидів діяльності хана Токтамиша. Поразка від Тамерлана й заколот всередині країни змусили його звернутися за підтримкою до Литви, ціною чого стала відмова від частини західних володінь. Реконструйовано територіально-адміністративний поділ Улусу Джучи на захід від Дону. Відтворено систему влади на територіях, які охоплює дослідження. Підкреслено специфіку господарства Улусу Джучи в його західних володіннях. Моделюються причини виникнення такого явища, як міста кочовиків у відкритому степу.

Ключові слова: Монгольська імперія, Улус Джучи, Золота Орда, Ак Орда, Кок Орда, улус, крило, тьма-тумен, ям, каан, хан, беклярбек, темник, нойон, баскак, Чингізиди, Джучиди.

АННОТАЦІЯ

Черкас Б.В. Западные владения Улуса Джучи XIII–XIV вв.: общественно-политическое и экономическое развитие. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02 – всемирная история. – Институт истории Украины НАН Украины. – Киев, 2015.

В диссертации комплексно рассмотрены процессы формирования западных владений Улуса Джучи XIII–XIV вв., их общественно-политическое и экономическое развитие. На основе изучения корпуса источников определены хронология и этапность завоевания Украины монголами. Отмечается, что после отделения Улуса Джучи от Монгольской империи в 1260-х гг. его структура претерпела существенные трансформации. Одним из важных результатов стал выход на политическую арену Ногая. Обострение противоречий между Джучидами привело к первой в истории Улуса Джучи междуусобной войне. После поражения Ногая джучидское государство вступило в период, известный как «Золотой век». За это время были предприняты шаги по переходу системы управления от улусно-удельной к чиновно-бюрократической. Следствием политических перемен времён «Великой замьятни» стали территориальные потери Золотой Орды на западе. В работе выяснено влияние на западные области государства Джучидов деятельности хана Токтамышя. Поражение от Тамерлана и заговоры внутри страны заставили его обратиться за поддержкой к Литве, ценой чего стал отказ от части западных владений. Реконструировано территориально-административное деление Улуса Джучи западнее Дона. Воспроизведена система власти на территориях, которые охватывает данное исследование. Подчёркнута специфика хозяйства Улуса Джучи в его

западных владениях. Моделируются причины возникновения такого явления, как города кочевников в открытой степи.

Ключевые слова: Монгольская империя, Улус Джучи, Золотая Орда, Ак Орда, Кок Орда, улус, крыло, тьма-тумен, ям, каан, хан, беклярбек, темник, нойон, баскак, Чингизиды, Джучиды.

ANNOTATION

Cherkas B.V. Western Ownership of the Ulus of Jochi in 13–14 cent.: Socio-Political and Economic Development. – Monuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences by specialty 07.00.02 – world history. – Institute of History of Ukraine of National Academy of Science of Ukraine. – Kyiv, 2015.

The thesis deals with complex processes of formation of the western the Ulus of Jochi ownership in 13–14 centuries, its socio-political and economic development. Based on elaborated complex of sources thesis covers the history of the gains made by the Mongols in Ukraine, shows stages of the process. It is shown as a gain influenced on the appearance of new regions of the Ulus of Jochi, which fall within the definition of "western". Emphasized that the idea of the conquest of Kyiv and Sudak arose by Genghis Khan during the conquest of Khorezm. Thus, the campaign of Subedeya and Jebe was reconnaissance. According to the results of the campaign Mongols made a decision on the full conquest of the western part of the Eurasian steppe and adjacent territories. It was shown that the capture of Ukraine by Mongol Empire took place in several stages. In 1242 the Mongols secured border on the Dnipro. Conquered lands were included in the Jochi Ulus – the westernmost region of the Mongol Empire. In winter period of 1245–1246 Dzhuchyds first by oneself conducted new invasion. Army headed by Kurumyshy (Batu's nephew) took Right-Bank Ukraine and moved frontier of empire to Dnister. But in 1253 a military conflict broke out between Kurumyshy and Danylo of Halychyna. It was appeared during the fighting that Horde ulus by oneself can not resist European country. In 1257–1265 Berke Khan organized "Second Western campaign." The frontier of the state has been put on Danube. In the 1270–1280's. Balkan countries became dependent on the Ulus of Jochi.

In the 1260's. the Ulus of Jochi separated away from the Mongol Empire. As a result, khans were forced to create second center of power on the west. His task was to guard the western possessions and continued conquest in Europe. This reform met the territorial structure of the state. The Ulus of Jochi divided into two large wings. In turn, each of these pieces were divided into two wings. Western ownership was in possession of Muval's Wings. Head of the wing in the second half of the 13 cent. was Muval's son Nogai. Over time, Nogai encroach on the power in the state. This resulted in a series of conflicts with the khans, as long as in 1299 firstly in the history the Ulus of Jochi civil war began. During the war, khan Tokta won Nogai. But the depressed state was forced to cede territory and political

influence in the western ownership to Bulgarian kingdom, Rus' kingdom and Republic of Genoa.

It is noted that the Ulus of Jochi's Uzbek Khan held a number of reforms. During this period Chynhizids were removed from government. All administrative positions were occupied by representatives of princely families. Uzbek Khan introduced a single religion among nomads – Islam. This accentuated attention to the fact that Rurik's dynasty returned to Kyiv principality. It is shown that the Uzbek Khan managed to return relations with Rusyns, Bulgarians and Italians to the level of the end of 13 cent. Overall noted that the reign of Uzbek and his son Djanibek considered by contemporaries as the period of "Golden peace". In 1359 in the Ulus of Jochi broke new civil war. The conflict lasted 20 years. In the thesis detailed causes, course and consequences given confrontation. The attention is focused on the activities of Mamaia. Author determined its place in the power hierarchy in western ownership of the Ulus of Jochi. Lithuanian-Horde relations 1360–1370's. were reconstructed. Separately highlighted the offensive of GDL in 1362 and 1374. For the first time in historiography reasonably proved the existence of the fact of invasion of Toktamysa in GPL in 1380. Explored Reforms of Khan in the context of the history of western ownership the Ulus of Jochi. The reasons of the war of the Ulus of Jochi with Maveranahr were revealed by author. It is noted that this confrontation was favorable for "Ukrainian" uluses. Thus west nobility hoped to get benefits through the capture of the main arteries of the trade route that united Europe and China. But the contradictions within the country proved powerful. Rebellions against Khan exploded permanently. Most of them were in the Muval's wing. It stressed that Toktamys had sufficient resources to retain power. But the defeat of the Jochi Ulus by Tamerlan put the end of Toktamys Khan power. Toktamys could not bring his power in order and was forced to retreat to GDL. Khan signed a union agreement with Vytautas. For getting Lithuanian's assistance Toktamys issued yarlyk, which transferred western ownership of the Ulus of Jochi to the possession of GDL. However Lithuanian-Tatar army were crashed by rebels (Timur Kutluk and Yedigei) in 1399 on Vorskla river. Consequently the Ulus of Jochi entered to the era of permanent strifes.

The thesis reconstructed system of government in the western ownership of the Ulus of Jochi. Reproduced structure of territorial-administrative system of the state in its western ownership. Defined state borders and boundaries between Ulus-regions. Emphasized that uluses west of the Dnipro River were larger than others in the Dzhuchyd's Empire. The reason for this was the fact of their border location. This thesis presents the economic basis of existence of nomads. Shown the specific of nomadic economy. Noted the role of trade in the life of the empire. Emphasized the fact that settled peoples and active trade relations between them were the main basis of income the Ulus of Jochi. In the process Nomads played key function. Accordingly stated that steppe people were more dependent on the settled regions. Examined the process of "urbanization" of steppe. It is emphasized that the construction of towns in steppe was part of imperial policy. Although there were natural factors that forced the nomads to build permanent settlements. But the

actions of the Khans were the main catalyst for the founding of towns. Emphasized that the state got resource for this process until maintained unity.

Keywords: The Mongol Empire, the Ulus of Jochi, the Golden Horde, the Ak Orda, Kok Horde, Ulus, wing, Tumen, Yam, Khagan, Khan, beklyarbek, temnik, noyan (noyon), baskak, Genghisides, Jochids.